

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Grapsa 1. A *grapsa* szó több helyen is előfordul a magyar (szép)irodalomban, és megtalálható az ÚMTsz.-ben is (értelmezés nélkül). A régebbi előfordulásokhoz vagy nincsen magyarázat, értelmezés fűzve, vagy van ugyan, ám ezek között nincs egység a szó eredete, jelentése jelentésváltozása tekintetében.

BALLAGI MÓR (é. n.) fölvetve szótárába: „*Grapsa*, fn. (tréf.) elavult irat; és több efféle korpáju grapsákat se hagyjon megtekintetlen (Csok[onai]!” – A különféle helyeken lévő előfordulások alapján megkísérélhető a szó alakjának és jelentésének az eddigieknél jobb megismerése.

a) Pázmány Péter nyelvhasználatában a *grapsálás* főnév található: „Farkas fel-tészi tárgyát, és meg-mutattya czélját akarattjának, mikor azt írja; hogy, Nem méltóztatik az Érsek *grapsálására* felelni: hanem az jó órákat hasznosb munkára költi. Eszed vólna, ha idején ezt gondolván, az Érsek könyvében nem kaptál vólna” (Pázmány [1631]/1937: 2). Ez az adat felidézheti, hogy a bizonyos mértékig kidolgozatlan munkájában ezt írja BÉRES ERZSÉBET (2007: 215): „A szóelvonással keletkezett szavak egy része a mai köznyelvben már nem él: *grapsa*, *horty*, *hömp* stb.”; a szerző azonban nem ad eligazítást, hogy miből vonódott el a *grapsa*, és nem adatolja a szó előfordulását sem.

b) A következő helyeken rendre a *grapsa* főnév található.

Bessenyei Györgynek „A természet világa” című művében (1800 k.) ez olvasható (1999: 249):

Külömböző nyelvek, ruhák, nevezetek?
Ha ezekről nem írsz, a szennyes okosok,
Régiség hamvában pislogo tudósok,
Mind tudatlanságra átkozzák nevedet,
És reves *grapsákhoz* lántzollyák Lelkedet

A *grapsa* szóhoz a kritikai kiadvány Jegyzetszótárában ez a magyarázat: „irat, szerződés, írás (görög eredetű szó)” (i. m. 752).

Csokonai Vitéz Mihály műveiben is szerepel a szó; a „Dorottya, vagyis a’ dámák’ diadalma a’ Fárságon” című munkájában (Csokonai 1994: 149):

Hímen a' székéből elfordulván balra,
 Egy potrohos könyvet feltesz az asztalra.
 Még a' Calepinus' tíz-nyelvű *grapsája*,
 Vagy a' Casuisták' Theológiája
 Hozzá képest tetszik finger-kalendernek

Ez az adat megvan a CsSzK.-ban, amely adattár, s jelentést nem határoz meg. A költő „A' méla Tempefői”-ben is alkalmazza a szót: „Tanúlnak is azok ott a' [na]gy Corpus Juris, Verbötzi, Huszti, 's más nagy *Grapsák*, elég az, úgy tudják azt mint a' tiz újjokat (1/936)”. Az imént említett kritikai kiadás ehhez a következő jegyzetet adja: „*Grapsa* (gör. γράφο [o: γράφο 'írok']): ócska írás. Diáknyelvi kifejezés. Csokonai a Tavaszelőbeszédében és a Dorottyában is használja: »Még a Calepinus tíznyelvű *grapsája*«” (Csokonai 1978: 29, 290).

A szó ekként szerepel az „Előbeszéd [A' Tavaszhoz]” szövegében: „Ama Finnyáskodó pedig olvassa meg a' Heltai, Tinódi, Valkai [...], és egyebek velős Magyar Írásit; sőt holmi Bányász Csákányt, Sopronyi Veres Tikmonyat, X ut Tököt, és több efféle korpá[j]ú *Grapsákat* se hagyjon megtekinthetetlen” (Csokonai 2002: 37), a jegyzet (uo. 155): „*Grapsa* (gör.): ócska írás (l. még Tempefői, CsSzím. 1. 29., 290. l. és Dorottyá, CsÖM. IV. 149. l.” – Az „X ut Tök” (Sámbár Mátyás vitairatából elhíresült szólás: 'buta, mint a tök(filkó)', vö. TRÓCSÁNYI 1918: 89), valamint a „Calepinus” szerepel Arany János „Elveszett alkotmány”-ában: „Ott Calepinus jó, a Babel tornya utána; | Hátrább *X ut Tök*, meg a többi pizsoktele firák” (Arany 1966: 1376). Bizonyára a szólásra vezethető vissza ez a Móricz Zsigmond-regényben olvasható alakulat: „Tudósokat nevelnek. Tudományos papnevelés. Kérem, a papnak nem baj, ha olyan *számár mint az iksz*, csak szerető és gyöngéd lelkű egyházatya legyen” (Móricz 1962: 258). A Móricz-szövegrész először *számár, mint az iks* írásmóddal jelent meg, l. Móricz 1917: 272).

Bemutatható a szó egy 1818. év táján született, Fáy András (1883: 245) tollából származó szöveghelyen is, ahol '(régi) könyv' a jelentése: „Az antiquar enyészethárítója az emberiség szellemvilágának. Molytól, szétporlástól, feledéstől óvja ő meg az elhamvadt ember-ivadékok lélek-hagyományait úgy szólván betűkbe öntött lelkeiket. Ő a tudós világának vérkeringető artériája. Nem ő veri-e fejünkhöz elővonszolt *grapsáiban*, hogy a régiek többet tudtak nálunk”.

Jókai Mór műveiben szintén föllelhető a *grapsa* szó. Egyik regényében bemutatja a „kollégiumi műnyelv”-et, „amelynek megértésére hiába forgatná fel szótárát [az olvasó], mert nem találná abban ezeknek felét sem; a másik fele meg nem azt jelentené, mi a szótárban van”, majd számos példát sorol, nemegyenek mintegy etimológiáját adja. Ezek közt van, sajnos az eredet magyarázata nélkül: „»*grapsa*« az illető felsőbbség, ha professor” (Jókai 1965: 1: 14). Egy másik helyen ezt írta: „a XX. század magyar államférfiainak hideg bölcsességgel és meleg hazaszeretettel [kell] tanácskozni afölött, hogyan reformálják tanintézeteket, hogyan küzdjenek meg a tantügy terén a hagyományos nyomorúságokkal, [...] a felekezeti féltékenységgel, a *grapsa* vaskalapossággal, a diákos pennializmussal, a tudományok számárhídjaival” (Jókai 1981: 1: 201). E részletben is megvannak a régi diáknyelv kifejezései: *pennializmus, számárhíd*; ezeket a kritikai kiadás magyarázatai – a *grapsá*-val ellentétben – értelmezik is.

A Jókai kritikai kiadás jegyzetanyagán alapuló Jókai-szótárban a *grapsa* értelmezve van: „korlátolt, szűklátókörű; professor (a diáknyelvben)” (JókaiSz.).

Mikszáth Kálmán egyik 1894-ben írott elbeszélésében – az 1956 óta folyó kritikai kiadásban nemrég jelent meg – ugyancsak fölbukkan a *grapsa* szó egy párbeszédben: „– Hát azok a könyvek a szekrény tetején? [Bek.] – Értéktelen *grapsák*” (Mikszáth 2007: 13). Érdemes elmondani, hogy egy elhunyt tábornagszernagy inasa válaszolja ezt, amikor szemrevételezik a tábornagszernagy lakását. A katonatiszt, hajdan a császár barátja, Grabe gróf Kairóban lakott, inasa Hans. Mindezek a körülmények jelzik, hogy a nyelvhasználat szociális hitelességéről nem szólhatni, pedig ez az író egyik jellemzője. „Ezt az elbeszélést Mikszáth Kálmán úgyszólván kiselejtezte írásai közül” – állapítja meg HAJDU PÉTER, a kötet sajtó alá rendezője (i. m. 199). Az idézett mikszáthi előforduláshoz tartozó tárgyi magyarázat: „A szó jelentését igen nehéz pontosan meghatározni”, s ezután az ÚMTsz.-ből, majd a Jókaitól való adatokat idézi HAJDU PÉTER; végül is semmilyen jelentést nem ad (uo. 2007: 202). – NB. Más Mikszáth-művekben – az elektronikus kiadás (Arcanum CD-ROM 2000) alapján, amely a kritikai kiadás túlnyomó többségét tartalmazza – a *grapsa* nem fordul elő.

Az ÚMTsz.-ben ez található: „*grapsa* fn (Gyönk 2161): – *Ez a muskátli ojan vén grapsa, hogy már nem is virágzik többé* (uo).” A szótár szerkesztői a gondolatjellel azt közlik, hogy „Ha a tájszó jelentése a szövegkörnyezetből gyanítható ugyan, de egyértelműen [o: szabatosan] nem fogalmazható meg” (ÚMTsz. 1: 19). Itt bizonytalanság az ’egy töről [...] kisarjadt, rendsz[erint] virágos növény’, vagyis *tő* (ÉrtSz. *tő* 5.) értendő a *grapsá*-n. A ’(rég) könyv’, illetőleg az ’(öreg) professzor’ jelentésű szó ’rég, öreg’ jelentésjegye önállósodott azon a hasonlósági alapon, hogy az idős ember sem „virágzik”... (← **vén muskátli, mint egy grapsa*). Az adat TOLNAI VILMOS 1890–1930 között készített tájszógyűjteményéből való, s a Tolna megyei Gyönről, illetőleg a falu melletti Szabatonpusztáról, s a nagyszótári gyűjtés kéziratos nyelvjárási anyaga. TOLNAI VILMOS adata egyedülállóan látszik a nyelvjárási gyűjteményekben, feltehető, hogy egy falusi tanító szóhasználatából került a környezete nyelvhasználatába, s csupán ideig-óráig élt, ám épp ezalatt jegyezte föl a gyűjtő, akiről talán nem érdektelen tudománytörténeti adalék, hogy Tolnai (Lehr) Vilmos apja Lórincci (Lehr) Zsigmond műfordító, aki pedig Lehr Albertnak, a nagy Toldi-kommentár nyelvész szerzőjének bátyja, az ő testvére volt Lehr Berta, Gombocz Zoltán édesanyja. – Mindenesetre az ÚMTsz. eligazításával HAJDU PÉTER valóban nehezen gyaníthatja, hogy mi a szó jelentése a Mikszáth-novellában.

SCHÖPFLIN ALADÁR (1915: 696) Baksay Sándorról írott munkájából is idézhető a szó: „Csaknem minden novellája egy falusi paplak és templom körül játszik le, a papi alakok szép kis gyűjteményét állította össze az ünnepre járó légátustól kezdve a vén salabakter főlíansaiba elmerülő *grapsa* öreg pedig, a diákok, akiknek kollégiumi életéről még Jókai sem rajzolt kedvesebb, igazabb képeket, egész lelkükkel a paplak felé vannak fordulva, amelyet elhagytak és amelybe vissza fognak térni.” – A fentebb elsőként idézett Jókai-hely, illetőleg téma bizonyosan kapcsolható a SCHÖPFLIN által mondottakhoz s a *grapsa* szó használatának nyelvészeti vonatkozásaihoz, vagyis a deáknyelvi használatához.

c) Egy helyütt SIMONYI ZSIGMOND (1878: 74) a *grapsál* igét említi hangtörténeti példaként; szójelentés nála sincsen: „Az *r* is lágyító hatást gyakorol néha a megelőző mássalhangzóra (v. ö. hogy az észben a szenvedő igenév képzője *r*, *l*, *n* után *-dud*, nem pedig *-tud*): ¹) *grapsál*? Mikl. Slav. elem.; *segrestye* [...]” SIMONYI lapalji jegyzete – „¹) [F. J.] Wiedemann gramm. 465.” – az ész nyelvésznek – nyilván a „Grammatik der ehstnischen Spache” – munkájára vonatkozik. A főszövegben említett műben (MIKLOSICH 1871.) viszont nem található a *grapsál*. SIMONYI vagy emlékezetből hivatkozik MIKLOSICH munkájá-

ra, ezt erősítheti a *grapsál* szó után elhelyezett kérdőjel, amelyet talán a kéziratba emlékeztetőként írt magának, s amely azután véletlenül a szövegben maradt; vagy másutt látta, s MIKLOSICH jeles könyve jutott eszébe.

A szó eredete a gör. *γραπτός* 'írott; festett', a *γραπτά* 'íráások; törvények, rendeletek' (l. GYÖRKÖSY et al. 1990.) szavak használatára vezethető vissza. A tanuló deákok a '(régi) írás, irat' értelmű szót nemcsak iratokra, régi könyvek megnevezésére, hanem (esetleg idős) professzorukra is alkalmazták, amint azt Jókai „kollégiumi műnyelv”-e tanúsítja. Ezekből a használati helyekből azután a *grapsa* átkerülhetett más, öreg, elhasznált dolgok minősítésére, ezt az ÚMTsz. példája mutatja (**grapsa muskálí*). Nagyon valószínű, hogy ez az adat hapax, talán annak idején a falusi tanító nyelvhasználatából került az illető település lakosai szókincsébe. A 'vén, öreg; elhasznált' jelentés érvényes a könyvekre vonatkozó Mikszáth-idezetben („Értéktelen *grapsák*”).

A források adatai szerint bizonyára *s* hang van a szóban, bár az *sz* is lehetséges volna. A szó elején lévő torlódás számos latin, görög, szláv és más jövevényszónál megmaradt (*grácia, grádiacs, grafika* stb.). Ami a *-sa* végződést illeti, ez a régiségben különösen a személynévben gyakori képzőbokor (D. BARTHA 1958: 113–4), pl. 1055: *urfa* (további példákkal vö. SZEGFÜ 1992: 252). Ha megkeressük a magyarban előforduló *sa* végződésű szavakat a VégSz.-ban, a következő eredetbeli csoportokat mutatják: oszmán-török: *basa, pasa*; szláv: *kása*; megszilárdult ragos alak: *mása*¹, *szavajárása*; talán latin szó (*secundiae, secundinae*) tükörfordítása: *mása*² 'méhlepény'; nemzetközi: *gésa*; ismeretlen eredetű alapszó: *kisa* (*kisa- + fa* → *kisafa*); hangutánzó: *pisa*; latin: *taksa* (← *taxa*); származékszó: *boksa* (← *bok + -sa*); latin: *kápsa* (← *capsa*); szláv: *varsa*, ismeretlen eredetű alapszó *busa*; ismeretlen eredetű szónak (*tusakodik*) nyelvújítási elvonása: *tusa*¹ 'küzdelem'; ismeretlen eredetű: *tusa*² 'puskaagy' (vö. ÉrtSz., TESz., ÚMTsz.). Látnivaló, mindössze egy szóban, a *boksa*-ban szerepel a kicsinyítő képzőbokor.

A (régii) család-, személy- és helynevekben is szerepel *-sa* végződés, amely némelykor éppen a *-sa* képzőbokor: *Apsa* (←? *Absolon* ~ *Ábrahám*, vö. FNESz. *Alsóapsa*); *Baksa, Dobsa* (← *dobsa*), *Kadisa, Maksa* (← *Macarius*), *Miksa* (CsnSz.), s alaki hasonlósággal a *Loksa* (vö. TESz. *laska*), amely családnévből például félszáznyi található a jelenlegi budapesti telefonkönyvben is.

Ezek után valószínű: a *γραπτά* × *γραπτός* a deákok nyelvhasználatában összekeveredhetett, s *grapsá*-vá alakult.

d) A *grapsa* jelentése az '(öreg) régi könyv, irat' mellett az ilyen könyvvel, irattal dolgozóra vonódott át (metonimikusan), így alakult a 'professzor' jelentés. S e jelentés mellett a 'régii', az 'öreg', az '(el)avult', az 'ócska' jelentéssjegyek alkalmanként mintegy önállósultak a különböző használati helyzetekben. A *grapsálás* (←*²*grapsál*) nyilván 'értéktelen iratkészítés; firkálás' jelentésű.

3. A *grapsa* tehát – *s* hanggal olvasva, mint a régi hazai latinban is szokás volt – hangalakjával be van illesztve, illetőleg beilleszkedett a magyar szókészletbe, s láthatunk valamilyen virtuális tövet is a *-sa* képzőbokor előtt, vagy a hasonló már a magyarban élő szavakhoz hasonította a minden bizonnyal latint és valamennyi görögöt tanuló hajdani deákság.

A hivatkozott irodalom

- Arany János 1966. Összes költeményei. (Helikon Klasszikusok.) Magyar Helikon, h. n. [Bp.] Arcanum CD-ROM 2000. Mikszáth Kálmán összes művei. Arcanum Adatbázis Kft., Bp.
- BALLAGI MÓR é. n. [1868., 1873.] A magyar nyelv teljes szótára 1–2. Franklin-Társulat, Bp.
- D. BARTHA KATALIN 1958. A magyar szóképzés története. Tankönyvkiadó, Bp.
- BÉRES ERZSÉBET 2007. A magyar nyelv elvonással keletkezett szavai. In: MATICSÁK SÁNDOR szerk., Nyelv, nemzet, identitás. 1. kötet. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai (Debrecen, 2006. augusztus 22–26.). Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, Debrecen–Bp. 209–15.
- Bessenyei György 1999. A természet világa. In: Időskori költeményei. (Bessenyei György Összes művei. Kritikai kiadás.) Balassi Kiadó, Bp. 227–692.
- CsnSz. = Régi magyar családnevek szótára. XIV–XV. század. KÁZMÉR MIKLÓS, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1993.
- Csokonai Vitéz Mihály 1978. Színművek 1. (Csokonai Vitéz Mihály Összes művei. Kritikai kiadás.) Akadémiai Kiadó, Bp.
- Csokonai Vitéz Mihály 1994. Költemények 4. (Csokonai Vitéz Mihály Összes művei. Kritikai kiadás.) Akadémiai Kiadó, Bp.
- Csokonai Vitéz Mihály 2002. Tanulmányok. (Csokonai Vitéz Mihály Összes művei. Kritikai kiadás.) Akadémiai Kiadó, Bp.
- CSZK. = JAKAB LÁSZLÓ – BÖLCSKEI ANDRÁS 1993. Csokonai színművei szókincsének szövegszótára és adattára – Csokonai-szókincstár 1–. KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- ÉrtSz. = A magyar nyelv értelmező szótára 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Bp., 1959–1962.
- Fáy András 1883. A könyv-búvár. In: Összes beszélyei II. Budapest, Franklin Társulat. = Magyar történeti szövegtár – <http://www.nytud.hu/hcc/>
- FNESz. = Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2. KISS LAJOS. 4., bővített és javított kiadás, Akadémiai Kiadó, Bp., 1988.
- GYÖRKÖSY ALAJOS – KAPITÁNYFfy ISTVÁN – TEGYEY IMRE 1990. Ógörög–magyar szótár. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Jókai Mór 1965. Eppur si muove 1–2. (Összes művei, Regények 22–23. Kritikai kiadás.) Akadémiai Kiadó, Bp.
- Jókai Mór 1981. A jövő század regénye 1–2. (Összes művei, Regények 18–19. Kritikai kiadás.) Akadémiai Kiadó, Bp.
- JókaiSz. = Jókai-szótár. 1–2. BALÁZS GÉZA – P. EÖRY VILMA – KISS GÁBOR – J. SOLTÉSZ KATALIN – T. SOMOGYI MAGDA. Unikornis Kiadó, Bp., é. n. [1994.]
- MIKLOSICH, FRANZ 1871. Die Slavischen Elemente im Magyarischen. In Commission bei Karl Gerold's Sohn Buchhändler der Kais. Akademie den Wissenschaften, Wien.
- Mikszáth Kálmán 2007. A tábornagy halála. In: Elbeszélések 16. (Összes művei 42. Kritikai kiadás.) Argumentum, Bp. 8–23.
- Móricz Zsigmond 1917. A fáklya. Nyugat 10. évf. 16. szám. (1917. augusztus 16.)
- Móricz Zsigmond 1962. A fáklya. In: Regényei és elbeszélései 2. Magyar Helikon, Bp. 135–372.
- Pázmány Péter [1631]/1937. = Stripsky Hiador [kiadta, bevezette] 1937. Pázmány ismeretlen magyar könyve: Okok, nem okok. Pázmány-Egyetem, Bp. [Eredetije: 1631. Pozsony.]
- SIMONYI ZSIGMOND 1878. A mássalhangzók hasonulása a magyarban. Nyelvtudományi Közlemények 71–94.
- Schöpflin Aladár 1915. Baksay Sándor [1832–1915]. Nyugat 8. évf., 2. félév, 695–8.
- SZEGFÜ MÁRIA 1992. Névszóképzés. In: TNyt. II/1: 268–320.

TESz. = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Bp., 1967–1976.

TNyt. = A magyar nyelv történeti nyelvtana I–II/1–2. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Bp., 1991–1992.

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN 1918. X ut tők. In: A Magyar Nyelv dolgozótársai, Emlék Szily Kálmánnak. Bp. 87–9.

ÚMTsz. = Új magyar tájszótár 1–. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Bp., 1979–.

VégSz. = A magyar nyelv szóvégmutato szótára. Szerk. PAPP FERENC. Akadémiai Kiadó, Bp., 1969.

BÜKY LÁSZLÓ